

MARCIN WÓJCIK

Uniwersytet Łódzki

REGIONALIZM W ROZWOJU WIEJSKIEJ TURYSTYKI W POLSCE

Abstract: Regionalism in the Development of Rural Tourism in Poland. Modern development of rural tourism with its intense and multidimensional nature makes the problems to be tackled, as well as the methods for describing and interpreting them, very diverse. This paper discusses the core of regionalism in forming rural tourism. The purpose of this study is to determine the rank of regional diversification of Poland, especially the regionalisation of the capital of “activity” relating to the role of cultural heritage in creating bonds between people and their habitats. From this perspective, it emphasises the significant role of social activity in creating tourist function, with a case study concentrating on a group of investments in tourist infrastructure awarded in the “Friendly Village” contest. Examples of activities serve as a representation of good practices in developing rural tourism, while their nature reflects the current social needs of rural population, as well as Polish and foreign tourists interested in the values of Polish countryside. Cultural regions again become a structure for social identification, which allows us more broadly to describe this process as the “reclamation” of territory. At the same time, this creates a foundation for any promotional activities that allow the discovery of numerous locations for rural tourism. This is one of the factors enhancing public awareness of the differences between cultural regions in Poland, as well as the causes that have led to this.

Keywords: New investments regionalism, rural tourism.

Wprowadzenie

Współczesny rozwój turystyki wiejskiej, jej intensywny i wielowymiarowy charakter sprawia, że w rozważaniach naukowych podejmowane są bardzo różne problemy oraz sposoby ich opisu i interpretacji [por. np. Kamińska, Wilk-Grzywna 2015a]. W badaniach przestrzennych dużą wagę przywiązuje się do różnicowania funkcjonalnego aktywności turystycznej oraz form organizacji terytorialnej zjawisk o takim charakterze. W ostatnich latach wśród wielu nowych tematów zauważa się zainteresowanie problematyką organizacyjnych uwarunkowań rozwoju turystyki wiejskiej, a tym samym uwagę zwraca się na wytwarzanie relacji między jej podmiotami, tj. przedsiębiorcami,

samorządami różnych szczebli i instytucjami wsparcia z otoczenia [por. np. Roman 2009; Staszewska 2009]. Opis i interpretacja przedsiębiorczości wiejskiej w kategoriach instytucjonalnych jest naturalnym rozwojem zainteresowań badawczych. Zainteresowanie turystyką wiejską i instytucjonalnymi formami tego rodzaju przedsiębiorczości wzrosło po wejściu Polski do Unii Europejskiej, a jedną z przyczyn było pojawienie się nowych możliwości finansowania projektów w regionach turystycznych kraju, również o charakterze zintegrowanym [por. Wierzyński 2012].

Z punktu widzenia badań regionów turystycznych ważnym aspektem jest zróżnicowanie „miejsc” traktowanych jako pewne indywidua rozwijające się w określonych warunkach historycznych, geograficznych oraz społecznych. Przemiany społeczno-kulturowe, polityczne i ekonomiczne regionów w różnych skalach przestrzennych tworzą specyficzną bazę dla różnych inicjatyw w zakresie szeroko pojętej turystyki, w tym również działań wspólnotowych, które gwarantują określone korzyści finansowe i społeczne członkom określonych organizacji [np. Kusa 2008; Olejniczak 2003].

Celem opracowania jest określenie terytorializacji kapitału kulturowego odnoszącego się w tym przypadku do roli dziedzictwa historycznego w tworzeniu związków między ludźmi a miejscem życia. Z tej perspektywy wskazano na istotną rolę aktywności społecznej w kreowaniu funkcji turystycznej, a za studium przypadku przyjęto grupę inwestycji w infrastrukturę turystyczną nagrodzoną w konkursie „Przyjazna Wieś” organizowanym przez Sekretariat Centralny Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich. Przykłady działań są swoistą reprezentacją dobrych praktyk w zakresie rozwoju wiejskiej turystyki, a ich charakter odzwierciedla aktualne potrzeby społeczne mieszkańców wsi oraz zainteresowanych walorami obszarów wiejskich turystów krajowych i zagranicznych.

1. Regionalizm – społeczno-kulturowe podejście do rozwoju regionu

Istotą regionalizmu jest zwrócenie uwagi na społeczno-kulturowe podstawy rozwoju. Region z tego punktu widzenia jest interpretowany jako wytwór społecznych relacji [Gilbert 1988; Murphy 1991]. W badaniach odchodzi się od narzędziowego opisu przestrzeni jako procedury regionalizacji na rzecz pokazywania pewnych mechanizmów społecznej zmiany w regionie. Kluczowym pojęciem jest zatem *regionalizm* jako pewne działania, procesy kształtujące specyfikę społeczno-gospodarczą obszaru oraz ruchy społeczne dążące do krytycznego rozwoju dziedzictwa regionalnego i wzrostu poczucia regionalnej tożsamości [np. Kwaśniewski 1993; Latoszek 1993]. Regionalizm instytucjonalizuje się w różnego rodzaju ruchach społecznych, gospodarczych czy politycznych [np. Rykiel 1993].

Zainteresowanie regionalistów kierowane jest często na te miejsca, które są swoistymi „stacjami” w ruchu [Thrift 1993]. Przedmiotem badań jest w takim ujęciu

problem mobilności, który może być podejmowany na wiele sposobów, choć ogólnym celem studiów staje się poszukiwanie i interpretacja pewnych „śladów” pozostawionych przez poruszających się ludzi [Thrift 1993; Urry 2009]. Takie ujęcie problemu badań „miejsc” bardzo dobrze pasuje do charakteru współczesnej turystyki, zwłaszcza masowej, niezależnie czy traktujemy ją dosłownie, czy symbolicznie [por. Thrift 1993; Bauman 1994] wskazuje, że przedmiotem zainteresowania są przemieszczający się ludzie między „miejscami”, które są dla nich zaplanowane. Uwagę kieruje się na sieci mobilności – drogi, linie kolejowe, porty lotnicze, hotele, centra handlowe. Interesujące jest zatem obserwowanie zmian sposobu zagospodarowania, infrastruktury potrzebnej do realizacji potrzeb związanych z nowymi stylami życia, w tym dla dynamicznie rozwijającej się turystyki [por. np. Kamińska, Wilk-Grzywna 2005b]. Bardzo atrakcyjne w odkrywaniu specyfiki regionalnej są strefy ścierania się, zderzeń różnych zjawisk związanych z mobilnością ludzi w przestrzeni, np. granice, pogranicza, skrzyżowania, itp. Skupiska usług turystycznych można również przedstawić w kategoriach specyfiki „miejsc”, które koncentrują ruchy ludzi związane z potrzebami poznawczymi, wypoczynkowymi, itd.

2. Związek ekonomii i kultury w rozwoju wiejskiej turystyki

Związek ekonomii i kultury w zakresie rozwoju branży turystycznej jest oczywisty, zwłaszcza wobec umasowienia wielu zachowań tego rodzaju [por. np. Stasiak 2007]. Komerccjalizacja kultury i wykorzystywanie jej do osiągnięcia korzyści finansowych czyni z turystyki jednego z głównych rozgrywających w tworzeniu podstaw rozwoju wielu regionów. W „nowym” podejściu do badań regionów, w tym również regionów wyspecjalizowanych w działalności turystycznej, terytorium może być rozpatrywane w dwóch zasadniczych płaszczyznach, tj. ekonomicznej i kulturowej.

W ujęciu ekonomicznym region traktuje się jako system krążenia kapitału. Przedmiotem badań jest przestrzenna organizacja procesów społecznych związana z określonymi wzorcami (formami) zachowań ekonomicznych [np. Urry 1981; Gilbert 1988]. W tym przypadku ważna jest identyfikacja zjawisk i procesów związanych z przemianami gospodarczymi na świecie [np. Massey 1984].

Warunki powstawania i funkcjonowanie skupisk usług turystycznych są rozpatrywane w odniesieniu do specyfiki rynku pracy, procesów koncentracji kapitału, identyfikacji sieci powiązań z otoczeniem regionalnym, a także kapitału politycznego. Charakter regionu turystycznego jest interpretowany jako efekt „zakorzenienia się” kapitału w konkretnych miejscach. Skutkiem tego zjawiska są zmiany więzi społecznych i ekonomicznych w terytorialnych układach rynku pracy.

W przypadku płaszczyzny kulturowej rozpatruje się specyficzny rodzaj związków między ludźmi a określonymi terytoriami. Istotą badań w tym przypadku jest identyfikacja tożsamości kulturowej, w tym form świadomości terytorialnej miesz-

kańców [Zelinsky 1973; Tuan 1987]. Region jest symbolicznie wyodrębniony z przestrzeni na podstawie ludzkich wyobrażeń i istnieje jako podstawa identyfikacji terytorialnej.

Rozwój działalności turystycznej odnosi się do specyfiki zasobów kulturowych. Kultura w rozwoju terytorium (regionu) i jej znaczenie dla turystyki opiera się na wykorzystaniu siły postaw regionalistycznych, tj. znaczeń przypisanych do pewnej specyficznej przestrzeni, wspólnych sposobów myślenia o środowisku życia człowieka oraz przeszłości jako źródle identyfikacji społecznej.

3. Regionalizmy w Polsce

Regionalizmy w Polsce są świadectwem skomplikowanej przeszłości, w tym trudnych dla narodu polskiego okresu zaborów (XIX w.) oraz przesunięć terytorialnych w XX w. Próba opisu geograficznego rozmieszczenia regionalizmów w Polsce jest zawsze tylko pewną interpretacją dziejów państwa i narodu z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego przeszłości [por. Pizkozub 1987; Rykiel 1993; Hermanowski, Kosmala 2003]. Wyjaśnienie istoty polskich regionalizmów w kontekście zajmowanego terytorium odbywa się najczęściej w odniesieniu do ich typów, czyli pewnej specyfiki ukształtowanej w wyniku rozwoju procesów historycznych oraz ich umiejscowienia.

Choć tradycja kształtowania polskich społeczności regionalnych jest bardzo długa, to wiele polskich regionalizmów *sensu stricte* ma charakter kulturowy powstały w dużej mierze w wyniku konfrontacji z inną kulturą (zazwyczaj sąsiedniej ekumeny narodowej). W konfrontacji z kulturą niemiecką kształtowały się regionalizmy: pomorski (kaszubski), śląski (Śląsk Górny i Opolski) oraz wielkopolski, którym nadawane są również cechy wyraźniej odmienności postaw gospodarczych. Na wschodzie Polski wskazuje się natomiast na Podlasie jako wielokulturowy region, w którym nakładają się na siebie wpływy cywilizacji zachodniej i wschodniej, chrześcijaństwa rzymskiego i bizantyjskiego. Interesujący jest również silny regionalizm małopolski, w którym oprócz wpływu przeszłości związanej z kształtowaniem się polskiej ekumeny narodowej (jeden z obszarów rdzeniowych) zaznacza się tradycja funkcjonowania w obrębie dawnego państwa Austro-Węgierskiego (regionalizm symboliczny). Regionalizmy te w wielu obszarach znajdują poparcie w ruchach odnoszących się do obszarów o silnej identyfikacji ludowej, wywodzącej się z tradycji kultur chłopskich (np. Górale, Kurpie, Lasowiaci, Biskupianie).

Rozwój procesów urbanizacyjnych i industrialnych, a tym samym kształtowanie się silnych demograficznie i ekonomicznie regionów miejsko-przemysłowych, zwłaszcza w XX w. spowodował, że regionalizmy polskie w dużej mierze zostały zachowane (spetryfikowane) na obszarach peryferyjnych dawnych regionów historycznych Polski. Współcześnie w dużej mierze są kształtowane przez mieszkańców obszarów wiejskich

i małych miast. Tym samym można współcześnie wskazać na symboliczną zbieżność między pojęciem *peryferyjności*, *wiejskości* i *regionalności*. Aktywność społeczności lokalnych w silnych regionach kulturowych jest jednym z ważnych elementów utrzymujących pamięć o dawnym zróżnicowaniu regionalnym Polski. Obecnie ruchy regionalne i lokalne przez różne działania w warunkach demokratycznych znajdują wsparcie w instytucjach samorządu terytorialnego. Instytucje samorządowe i pozarządowe są jednym z głównych beneficjentów funduszy europejskich, zwłaszcza przeznaczonych na rozwój społeczno-kulturowy.

4. Studium przypadku. Projekty w zakresie turystyki nagrodzone w konkursie „Przyjazna Wieś”

Konkurs „Przyjazna wieś” organizowany jest od 2009 r. w ramach działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich (KSOW). Inicjatywa ta polega na poszukiwaniu najlepszych projektów budowy i rozbudowy infrastruktury wiejskiej, dla której źródłem finansowania są fundusze europejskie. W konkursie rozpatruje się dwie kategorie obiektów: infrastrukturę techniczną i infrastrukturę społeczną. Ma on dwa etapy: wojewódzki i ogólnopolski (finał konkursu). Udział w konkursie mogą brać gminy wiejskie i miejsko-wiejskie, które zrealizowały inwestycje infrastrukturalne służące wzmocnieniu potencjału społecznego i gospodarczego polskiej wsi. Zwycięzców etapu ogólnopolskiego można traktować jako reprezentację najciekawszych realizacji projektów infrastrukturalnych oraz swoisty efekt potrzeb społeczności lokalnych zorganizowanych głównie w obrębie wspólnot samorządowych (gmin). Ważnym aspektem całego konkursu jest to, że gminy same zgłaszają się do konkursu, a tym samym wyrażają przekonanie o wartości pomysłu, który został zrealizowany.

Od 2010 r., kiedy ustalono stałe reguły przeprowadzania konkursu, do 2014 r. nagrodzono w sumie 30 projektów infrastrukturalnych. W zakresie zarówno technicznym, jak i społecznym nagrodzono 18 projektów (60%), których charakter ściśle wiąże się z rozwojem funkcji turystycznej. Dowodzi to rangi projektów w zakresie infrastruktury turystycznej w rozwoju lokalnym, zwłaszcza w aspekcie kształtowania podstaw ekonomicznych rozwoju wsi. Pokazuje to także zaangażowanie wiejskich społeczności lokalnych w próby wzmocnienia i promocji własnych walorów turystycznych, opartych na kulturze materialnej i duchowej. Warte podkreślenia jest to, że aktywność władz i lokalnych grup działania w tym zakresie odpowiada sile regionów kulturowych (regionalizm). Na wyróżnienie zasługuje aktywność regionów pomorskich (woj. pomorskie i kujawsko-pomorskie) oraz regionu wielkopolskiego, a także historycznych – regionu małopolskiego (woj. małopolskie i świętokrzyskie) oraz predysponowanego do rozwoju funkcji turystycznych regionu Warmii i Mazur (tab. 1).

Tabela 1

Laureaci konkursu „Przyjazna wieś” w zakresie rozwoju infrastruktury turystycznej w latach 2010–2014

Edycja	Gmina (województwo) i nagrodzony projekt
2014	<p>1. Gmina Płużnica, „Budowa pomostu pływającego i małej infrastruktury turystycznej wraz z wyposażeniem i zagospodarowaniem terenu rekreacyjno-wypoczynkowego przy jeziorze Wieczno Północne w Ostrowie” (woj. kujawsko-pomorskie).</p> <p>2. Gmina Uście Gorlickie, „Park Wodny w Wysowej-Zdroju” (woj. małopolskie).</p> <p>3. Gmina Wierzchosławice, „Modernizacja Centrum Kultury Wsi Polskiej im. Wincentego Witosa w Wierzchosławicach” (woj. małopolskie).</p> <p>4. Gmina Kartuzy, „Budowa Centrum Sportów Wodnych i Promocji Regionu na Złotej Górze w Brodnicy Górnej” (woj. pomorskie).</p>
2013	<p>5. Gmina Rudniki, „Przebudowa budynku biblioteki w Rudnikach wraz z jego częścią adaptacją na Galerię Osobliwości Przyrodniczych i Punkt Informacji Turystycznej” (woj. opolskie).</p> <p>6. Gmina Płaska, „Rozbudowa infrastruktury turystycznej w strefie Kanału Augustowskiego na terenie gminy Płaska” (woj. podlaskie).</p>
2012	<p>7. Fundacja Gallen, „Modernizacja zabytkowego spichlerza w Galowicach z dostosowaniem do funkcji muzealnej” (Gmina Żórawina, woj. dolnośląskie).</p> <p>8. Gmina Cekcyn, „Bory Tucholskie – w labiryntach natury – wzmocnienie pozycji regionów Borów Tucholskich na turystycznej mapie Polski poprzez rozwój infrastruktury turystycznej. Budowa amfiteatru w Cekcynie” (woj. kujawsko-pomorskie).</p> <p>9. Gmina Nowa Słupia, „Rewitalizacja terenów dymarkowskich w miejscowości Nowa Słupia” (woj. świętokrzyskie).</p> <p>10. Gmina Giżycko, „Budowa parku wodnego w Wilkasach” (woj. warmińsko-mazurskie).</p>
2011	<p>11. Gmina Masłów, „Dworek Stefana Żeromskiego – Szklany Dom – Ikona regionu świętokrzyskiego” (woj. świętokrzyskie).</p> <p>12. Gmina Mieszkowice, „Zagospodarowanie turystyczne miejscowości Gozdowice z uwzględnieniem rzeczno-przebiegu granicznego” (woj. zachodniopomorskie).</p> <p>13. Gmina Ślesin, „Budowa przystani wodnej w Ślesinie” (woj. wielkopolskie).</p> <p>14. Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, „Wzmocnienie potencjału turystycznego Pomorskiej Krainy w Kratę – rekonstrukcja Zagrody Albrechta w Swolowie” (woj. pomorskie).</p> <p>15. RTM Sp. z o.o., „Rewitalizacja Zespołu Pofolwarcznego w Prusimiu na Skansen Olenderski” (Gmina Kwilcz, woj. wielkopolskie).</p>
2010	<p>16. Muzeum Pomorza Środkowego „Słowińskie Centrum Kultury Regionalnej w Klukach” (woj. pomorskie).</p> <p>17. Gmina Mrągowo, „Budowa infrastruktury ośrodka sportów zimowych Góra Czterech Wiatrów” (woj. warmińsko-mazurskie).</p> <p>18. Gmina Węgierska Góra, „Rozbudowa infrastruktury turystycznej poprzez budowę i oznakowanie ścieżek pieszo-rowerowych, parku i kładki, poprawiającej dostępność do miejsc przyrodniczych i historycznych w Gminie Węgierska Góra” (woj. śląskie).</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Warto podkreślić związek między uwarunkowaniami kulturowymi i ekonomicznymi w rozwoju turystyki. W wielu projektach z tego zakresu przebija się społeczna potrzeba do utrwalania własnej tożsamości kulturowej wsi, tj. nastawienia na pielęgnację zbiorowej pamięci (wielofunkcyjne muzea, izby pamięci, itd.). Realizacja celów istotnych dla konkretnego „miejsca” i społeczności połączona jest jednak z kreacją funkcji egzogenicznych, które w przekonaniu wielu władarzy gmin mają się przyczynić do wzmocnienia ekonomicznego samorządów, promocji obszaru oraz rozwoju wielofunkcyjnego (wzrostu jakości życia mieszkańców). Działania te można określić jako model aktywności składający się z dwóch komplementarnych części. Wspólnotowa pamięć i tożsamość „miejsc” realizuje orientację na „przeszłość” – odtwarzanie lokalnych czy regionalnych historii, jako warunku dalszego trwania wspólnot oraz ich zakorzenienia w określonym terytorium. Wykorzystanie tożsamości kulturowej opartej m.in. na konkretnych zasobach kulturowych przyczynia się również do konsumpcji wiejskiej przestrzeni przez tych, którzy poświęcają środki finansowe (turyści), aby zrealizować potrzeby poznawcze oraz wypoczynkowe. Kultura lokalna i regionalna pełni funkcje uwrażliwiające, tworzy atmosferę refleksji, ekonomia zaś staje się bazą dla społecznej mobilności pomiędzy miejscami. Kultura i ekonomia są dwoma wymiarami kondycji „wiejskości” w Polsce. Wiele mówi nie tylko o komplikacji współczesnych procesów kulturowych budujących naszą świadomość, ale także budzą refleksję dotyczącą równowagi między społeczną świadomością twórczego rozwoju dziedzictwa kulturowego a rozbudzoną w ostatnich latach potrzebą konsumpcji dóbr i usług, w tym turystycznych.

Podsumowanie

Regionalizmy w Polsce są ważnym czynnikiem kształtowania tożsamości kulturowej na różnych poziomach organizacji terytorialnej. Turystyka kulturowa jest współcześnie jednym z przejawów podtrzymywania tożsamości, edukacji regionalnej społeczeństwa oraz tworzenia dochodów w regionach o dużych walorach przyrodniczych i antropogenicznych. Szczególne znaczenie mają obszary wiejskie, które w znacznej mierze stały się nośnikiem wartości kulturowych przetrwałych w regionalnych peryferiach. Współczesna aktywność społeczności lokalnych w warunkach stworzonych przez demokratyzację życia społecznego, w tym rozwój samorządności oraz europejskie wsparcie finansowe dla inicjatyw w zakresie twórczego rozwoju dziedzictwa kulturowego, ma ogromne znaczenie dla promocji wartości wiejskich w społeczeństwie. Regiony kulturowe „duże” i „małe ojczyzny” stają się na nowo strukturą identyfikacji społecznej, co w szerszym znaczeniu pozwala określić ten proces jako „odzyskiwanie” terytorium. Tworzy to jednocześnie podstawę do wszelkich działań promocyjnych, które umożliwiają odkrycie wielu miejsc dla turystyki. Stanowi to jeden z czynników wzmacniających społeczną

świadomość różnic między regionami kulturowymi Polski oraz przyczyn, które do tego doprowadziły.

Konkurs „Przyjazna wieś” jest interesującym przypadkiem, na bazie którego można określić i zinterpretować współczesne potrzeby rozwoju społeczności lokalnych, w tym związane również z rozwojem funkcji turystycznych. Stanowi przegląd ciekawych projektów, które powstają w wyniku aktywności samorządu lokalnego, z zaangażowaniem lokalnych liderów i skupionych wokół nich grup działaczy. Działania te mają w konsekwencji wypromować dane „miejsce” na zewnątrz. W wielu przypadkach, choć geneza atrakcji turystycznych wiąże się z potencjałem wewnętrznym, to zakres oddziaływania inwestycji (funkcjonalny i symboliczny) wykracza poza miejsca ich lokalizacji (gminy) i decyduje o promocji turystycznej gmin i regionów w kraju oraz za granicą.

Literatura

- Bauman Z., 1994, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Instytut Kultury, Warszawa.
- Gilbert A., 1988, *The New Regional Geography in English and French-speaking Countries*. *Progress in Human Geography*, 12, s. 208-228.
- Hermanowski M., Kosmala G., 2003, *Regionalizm w Polsce w końcu XX wieku z perspektywy geograficznej*. *Czasopismo Geograficzne*, 74, 1-2, s. 79-91.
- Kamińska W., Wilk-Grzywna M. (red.), 2015a, *Turystyka wiejska i agroturystyka. Nowe paradygmaty dla XXI w.* Studia KPZK PAN, t. CLXII, Warszawa.
- Kamińska W., Wilk-Grzywna M. (red.), 2015b, *Uwarunkowania rozwoju turystyki aktywnej na obszarach wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CLXVI, Warszawa.
- Kusa R., 2008, *Uwarunkowania rozwoju klastrow turystycznych*, [w:] *Zarządzanie organizacjami w gospodarce opartej na wiedzy*, s. 511-520, [http://www.zarz.agh.edu.pl/rkusa/ZZ_P28_08%20UwarunkowaniaRozwojuKlastrowTurystycznych.pdf, dostęp 25.04.2016].
- Kwaśniewski K., 1993, *Regionalizacja i regionalizm a podział administracyjny*, [w:] *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*, M. Latoszek (red.). WG, Gdańsk, s. 187-195.
- Latoszek M., 1993, *Regionalizm w procesie przemian – wprowadzenie do zagadnienia*, [w:] *Regionalizm jako folklorizm... op. cit.*, s. 7-25.
- Massey D., 1984, *Spatial Divisions of Labour: Social Structure and the Geography of Production*. Macmillan, London.
- Murphy A. B., 1991, *Regions as Social Constructs: the Gap between Theory and Practice*. *Progress in Human Geography*, 5, s. 23-35.
- Olejniczak K., 2003, *Apetyt na grona? Koncepcja gron oraz koncepcje bliskoznaczne w teorii i praktyce rozwoju regionalnego*. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2, s. 55-77.
- Piskozub A., 1987, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*. Ossolineum, Warszawa.
- Roman M., 2009, *Inicjatywy klastrowe w agroturystyce na przykładzie Okopskiej Organizacji Turystycznej*. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, 6, s. 187-195.
- Rykiel Z., 1993, *Typologia ruchów regionalnych w Polsce*, [w:] *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, K. Handke (red.). Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 87-95.

- Stasiak A. (red.), 2007, *Turystyka i kultura. Razem czy oddzielnie*. Wyd. WSTH, Łódź.
- Staszewska J., 2009, *Klaster perspektywą dla przedsiębiorców na polskim rynku turystycznym*. DIFIN, Warszawa.
- Thrift N., 1993, *For a New Regional Geography 3. Progress in Human Geography*, 17, s. 92-100.
- Tuan Y.-F., 1987, *Przestrzeń i miejsce*. PIW, Warszawa.
- Urry J., 1981, *Localities, Regions and Social Class*. "International Journal of Urban and Regional Research", 5, 455-473.
- Urry J., 2009, *Socjologia mobilności*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Wierzyński W., 2012, *Klastering w branży turystycznej*. Portal Innowacji, [www.pi.gov.pl, dostęp 30.04.2016].
- Zelinsky W., 1973, *The Cultural Geography of the United States*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

